

Університет знань

Ігор КОЛЯДА

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.
ІСТОРИЧНІ ПОТРЕТИ.
МИКОЛА ЛИСЕНКО: ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ

Микола МОТИЧАК
Яна МИКИТЮК

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА
АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ЯК ОСНОВА СТРУКТУРНОЇ
ПЕРЕБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Ігор Коляда,

доктор історичних наук, професор (м. Київ)

ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. ІСТОРИЧНІ ПОТРЕТИ.

МИКОЛА ЛИСЕНКО: ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ

(науково-популярний нарис)

«Та це ж сам народ промовляє» (І. Франко).

Микола Лисенко та його опера «Тарас Бульба»

Опера приваблювала митця, але цей складний жанр вимагав від автора майстерності оркестрування.

Почавши у 1863 р. з незакінченої спроби написати першу народну героїчну оперу «Гаркуша» за повістю Олександра Стороженка, М. Лисенко після повернення з Лейпцига пише (знову ж із М. Старицьким) оперету «Чорноморці» (за Я. Кухаренком), яку було з успіхом поставлено в помешканні сестер Ліндфорс на Фундуклеївській (тепер вулиця Б. Хмельницького у м. Києві) аматорським гуртком М. Старицького — М. Лисенка у 1872 р.

24 січня 1874 р. стало днем народження українського оперного театру. У цей день у виконанні аматорського гуртка на сцені Київського міського театру відбулася прем'єра наступної спільної роботи митців — оперети «Різдвяна ніч» (перероблена пізніше на чотириактну оперу). Виставу було зустрійо з захопленням, особливо вражала мелодійна, барвіста музика. Всі наступні вистави пройшли з аншлагом, а частину вирученої суми — 375 крб. — послано було голодуючим у Самарську губернію. Окрилений успіхом композитор виношує плани щодо створення національної опери.

«Ми часто забуваємо, — писав музикознавець М. Грінченко, — що Лисенко закінчив Лейпцизьку консерваторію не як композитор, а як піаніст, і тому

його перші музико-сценічні твори («Чорноморці», «Різдвяна ніч»), хоч і виявили його композиторський талант, все ж таки не були ще професійними музичними творами...»

Під час свого дворічного перебування в Петербурзі, М. Лисенко, крім роботи над редакцією опери «Різдвяна ніч», працював над оперою «Маруся Богуславка» (залишилась незакінченою).

1884 року композитор закінчив оперу «Утоплена», яка вперше була поставлена у Харківському оперному театрі. Він впорядковує музику і пише увертюру до «Наталки-Полтавки», яка й досі користується надзвичайною популярністю й якої він фактично не писав. Композитор зазначає в передмові до першого видання (1886), що лише «уклав клавир» із найпопулярніших мелодій, які використовувались в улюбленій ще з часів І. Котляревського «народній виставі». Себто М. Лисенко написав розгорнутий фортепіанний супровід та вступ до «Наталки Полтавки». Питання, чи оркестрував сам композитор цю оперу, досі залишається відкритим, принаймні про існування Лисенкового автографа партитури ніхто не згадує.

Наприкінці 1880-х рр. композитор написав дитячі опери («Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима і Весна або Снігова краля» (1892)). У цілому його музична спадщина складається з десяти опер.

М. Лисенко

1880 р. частково було знято заборону з українського репертуару для театру, й М. Лисенко береться за створення свого найкращого твору — опери «Тарас Бульба». Відомий український музикознавець М. Грінченко (1888 -1942) влучно зауважує, що «справжня національна опера в його (Лисенка) музично-творчому скарбі мала відігравати поважну роль; без неї композитор почував певну прогалину, бо заспокоїтися на музиці до п'єс — то означало йти шляхом, протореним до нього». У книзі «Спогади сина» Остап Лисенко написав, що 35 років, майже все творче життя, батько думав над долею своєї улюбленої «дитини» — оперою «Тарас Бульба», про яку Іван Франко сказав: «Та це ж сам народ промовляє».

Ще в 1870-х роках у Миколи Віталійовича народилася ідея створення народної опери. Намір зміцнів, коли композитор, разом з археологічною експедицією, побував на місці колишньої Запорозької Січі. Після тієї поїздки вирішив написати оперу на матеріалі знаменитої повісті Гоголя. Його захоплювала незламна сила волі, мужність, відвага Бульби та його палка любов до батьківщини. З 1880 по 1890 рр. разом із Михайлом Старицьким (автором лібрето) він працював над оперою. Петро Чайковський пропонував допомогу в постановці «Тараса Бульби» в Петербурзі, але композитор не погодився, вважаючи, що опера про національного героя спочатку повинна бути показана в Україні. На жаль, ні М. Лисенку, ні М. Старицькому не довелося за життя побачити свого «Тараса Бульбу» на сцені.

Микола Віталійович повністю завершив оркестровку опери. Але через те, що у нього не було диригентської симфонічної практики, після смерті композитора довелося робити редакції опери.

Довгі роки не могли знайти авторської партитури. Виявилось, Микола Віталійович передав ноти для видання у фірму «Леон Ідзіковський» — відоме на той час не тільки у Києві, а й у всій Європі музичне видавництво. А коли сім'я Ідзіковських емігрувала до Польщі, митрополит Андрей Шептицький викупив весь український фонд. У тому числі там виявилися і рукописи Лисенка. Після смерті владики УГКЦ у Львові, розбираючи архів, натрапили на ці унікальні раритети. Партитуру передали на зберігання до нотного відділу Львівської публічної бібліотеки.

Ми звикли вважати «Тараса Бульбу» народною музичною драмою. А Микола Віталійович на чільне місце ставив трагедію Тараса і Андрія про роздвоєння особистості та штучне зіткнення двох народів. Подивіться на оточення Лисенка: Тадей Рильський, Данило Антонович, Борис Познанський — поляки. Його хвилювала тема українця, якого намагалися ополячити та поляка, який свідомо служив українській культурі. М. Старицький і М. Лисенко створили першу українську оперу про національного героя. Саме тому автори змінили фінал і не «вбивали» свого Тараса.

На жаль, за життя митця цей монументальний твір не побачив сцени. Не побачила світ постановка Леся Курбаса, дуже цікаві декорації до якої зробив Анатолій Петрицький. У 1919 році Київ захопила Добровольча армія Антона Денікіна. Театр згорів, залишилися лише ескізи декорацій. Найперша постановка здійснена у 1924 році, та пізніша, 1927 і 1929 р. — у Києві, 1928 р. — у пересувних операх Лівобережної і Правобережної України; 1934 року — у Харкові. Оркестровки цих постановок, на жаль, не збереглися, лише відомо, що над ними працювали Л. Штейнберг, О. Кошиць, частково М. Вериківський, М. Радзівський. Є цікава інформація про київську постановку «Тараса» 1927 року (15 жовтня), де головні ролі виконували знамі сівачи: Тарас — М. Донець, Настя — Д. Захарова, Остап — М. Шуйський, Андрій — В. Войтенко, Марильця — М. Баратова. Режисер постановки — Г. Юра, художник — А. Петрицький, диригенти — М. Вериківський та О. Орлов. У київській постановці 1929 року (диригент М. Радзівський) була ідея «осучаснити» й підсилити оптимістичний дух опери введенням у фінал мальованої панорами Дніпробуду та виконанням Лисенкової кантати «Б'ють пороги». Вищеперелічений склад митців спостерігаємо й у харківській постановці 1934 року — в останній рік «пролетарської столиці» України. З перенесенням столиці до Києва багато провідних митців також переїхало в місто над Дніпром. У планах київської опери та головного режисера Й. Лапицького виникло бажання здійснити постановку «Тараса Бульби». У січні 1936 року замовлення на створення нової редакції опери отримали М. Рильський (літературне лібрето), Л. Ревуцький (музичний матеріал), Б. Лятошин-

ський (оркестровка). А в 1930-і рр., перед Левком Ревуцьким, Борисом Лятошинським і Максимом Рильським радянська цензура поставила завдання: змінити фінал, привівши оперу до гоголівського першоджерела, коли Бульбу сплячуть. Тому нині існують кілька варіантів цієї опери. Д. Ревуцький надавав історичні консультації, готував розгорнутий буклет. Головне завдання Л. Ревуцького як музичного редактора лежало у двох площинах: 1) «відчистити» оригінальний текст М. Лисенка; 2) дописати музичні сцени та номери згідно нової героїко-драматичної концепції (за М. Гоголем). Так, оперу доповнили сценою в гетьмана Остряниці та фіналом, розгорнутим монологом Тараса та аріозо Остапа, кількома танцями й народними піснями, узятими з обробок М. Лисенка. Наймовірною удачею стала новонаписана увертюра — епіко-героїчне симфонічне полотно на рівні світових шедеврів. Вона, як окремий концертний номер, і нині є своєрідним «музичним титулом» України у світі.

Робота над новою редакцією відбувалася в неймовірно пришвидшеному ритмі, керівництво оперного театру вимагало «чистового» тексту для розучування партій солістами, а також викінченого тексту для хорових й оркестрових номерів. Тож для допомоги Львові Миколайовичу і Борису Миколайовичу довелося залучити, навіть, студентів. Останні разом з молодим тоді Є. Ревуцьким — у ролі кур'єрів — одразу ж відносили свіжо написані сторінки від Є. Ревуцького до Б. Лятошинського. Мабуть, тому в архіві Льва Миколайовича з рукопису «Тараса Бульби» лишилося дуже мало сторінок. Однак із цих матеріалів помітно, що Л. Ревуцький писав текст як дирекціон, тобто одразу позначаючи, де і які інструменти будуть вести ту чи іншу тему, як узагалі буде темброво формуватися музична тканина. Співпраця з Борисом Миколайовичем видалася творчою, адже Лев Миколайович ще з консерваторських років дуже високо цінував не тільки композиторський талант колеги, але і його відчуття оркестру. Б. Лятошинський зазначав: «...можу сміливо сказати, що коли я одержував від т. Ревуцького окремі клапти для оркестрування, які він писав на папері олівцем, як і музику Лисенка, то я часто не знав, кому яка належить. Різниця у стилі не бачу. Я вважаю, що опера у теперішньому вигляді свій стиль безперечно зберегла». Зрозуміло, що в призначений термін до 1 жовтня 1936 року редактори не вклалися. Останньою опрацьовували увертюру (кінець 1936 р. — січень 1937 р., лютий 1937 р.). А загалом — це була титанічна натхненна й водночас виснажлива праця! Після гучної київської прем'єри 27 квітня 1937 року — диригував В. Дранишников, хормейстер — М. Тараканов, сценографія А. Петрицького, головні ролі виконували: Тарас — І. Паторжинський, Настя — М. Литвиненко-Вольгемут, Остап — М. Гришко, Андрій — А. Азрікан — Л. Ре-

вуцький писав: «Я вважатиму себе щасливим, якщо мені вдалося зберегти в новій редакції опери "Тарас Бульба" усе те прекрасне, що в неї вклав Микола Віталійович, і добитися, щоб чудова опера Лисенка зазвучала як народний музично-драматичний твір, гідний пам'яті великого українського композитора». Спектакль мав успіх. Окрім оновленого музичного звучання, вагоме значення мало й сценічне оформлення А. Петрицького, особливо в тій сцені, коли Тарас стояв, оповитий полум'ям. Після Києва оперу почули в тодішньому Ленінграді (нині Санкт-Петербург), де її також оцінили позитивно. Високу оцінку новій редакції опери дали відомий російський композитор І. Дзержинський, музикознавець С. Гінзбург, майстри оперної сцени, народні артисти П. Андреев і А. Ваганова. Запам'яталися танцювальні номери (особливо «Козачок») у постановці молодого хореографа П. Вірського. А композитора Г. Таранова особливо вразила блискуча інструментовка Б. Лятошинського та оркестровий фрагмент з литаврами (тулумбасами) у сцені на Січі. На думку української мистецької громади, нова редакція «Тараса Бульби» стала творчим досягненням. В. Косенко писав: «Безумовно, краще за всіх могли справитись з цим почесним завданням Л. М. Ревуцький, який був близьким учнем Лисенка, прекрасно розуміючи стиль талановитого композитора, перейняв мелодійність і пісенність його творчості, і Б. М. Лятошинський — блискучий майстер інструментовки й симфонічних звучань. Всі ці високі якості властиві поетові М. Т. Рильському й композиторам Л. М. Ревуцькому й Б. М. Лятошинському, забезпечили нам прекрасний спектакль. Максимально зберігаючи творчість Лисенка у незмінному вигляді, композитори так уважно, чуйно, з такою любов'ю поставились до цієї найважчої роботи, що донесли до нас оперу в такому прекрасному вигляді, в якому вона ще ніколи не була показана глядачеві».

Однак, через три місяці після гастрольного показу опери в Ленінграді (травень-червень 1937 р.) з'явилася «розгромна» стаття Г. Хубова в газеті «Правда» за 24 жовтня 1937 року — «Ангинародный спектакль: Дела Киевской оперы». Такий відгук урядової преси, віддалений від прем'єри на півроку, став досить неочікуваним для українських митців. На підтримку прем'єри нової редакції опери було написано також високофахові рецензії, які планували опублікувати в республіканській пресі. Проте вихід з друку № 6–7 журналу «Радянська музика» затримали аж до жовтня (замість червня-липня), його розпочали вступною статтею «Від редакції» де можна прочитати: «Буржуазні націоналісти, грічі мерзенні хвилі, любченки [ідеться про репресованих А. Хвилю і П. Любченка. — Авт.] та їх посібники зробили все для того, щоб викривити героїчне звучання опери, даючи консультації, які «скеровували» остановників на сплющення героїчної боротьби українського народу.

<...> Робота поета Рильського і сценарій режисера Лапицького були захищені від громадськості. Це була пряма ворожа настанова буржуазних націоналістів. <...> Редакція «Радянської музики» приєднується до цілком правильного виступу в газеті «Правда», підкреслюючи фальшиве декоративне оформлення опери «Тарас Бульба», особливо відзначаючи формалістичні тенденції в трактуванні української природи художником Петрицьким. <...> Разом з цим редакція підкреслює, що музична редакція опери та її інструментовка є творчим успіхом композиторів Ревуцького і Лятошинського».

У 1939 році було здійснено другу редакцію опери, більш наближену до першооснови. Нову, уже другу редакцію «Тараса Бульби» громадськість сприйняла із захопленням, за пультом стояв молодий Н. Рахлін. Однак рецензій у пресі, порівняно з прем'єрою 1937 року, було небагато. Так, у листі М. Скорульського до М. Штейнберга зазначено: «... жена просит передать Вам, что в “Тарасе Бульбе” у Рахлина был замечательный ансамбль с Литвиненко [Вольгемут] и что нужно идти слушать “Тараса Бульбу” только тогда, когда поет Литвиненко — получается новая опера — “Настя Бульба”».

Оскільки сам М. Лисенко був оголошений «буржуазним націоналістом» у 1920-х, на початку 1930-х років, то його творчість та громадсько-політична діяльність була постійно в центрі нападок діячів РАПМу. Документи з архівів СБУ засвідчують, що і М. Рильський, і Л. Ревуцький також проходили як українські «буржуазні націоналісти». А наприкінці 1938 року радянські «компетентні органи» намагалися «розкрити» ще й нову справу так званих «польських шпигунів», у списки яких було внесено чимало діячів музичного мистецтва, чиї прізвища закінчувалися на суфікс «ський»: Козицький, Скорульський, Лятошинський... Тільки втручання Провідіння (як переповідають, у особі юної Г. Корольової) відвернуло біду. То ж вічнотрагічна Історія подбала про те, щоб був час для завершення монументальної української опери «Тарас Бульба», якою тепер пишається національна музична культура.

Остаточну, третю, редакцію завершено 1955 року. У ній Л. Ревуцький вирішив найбільш послідовно дотримуватися задуму свого Вчителя — створити оперу «Тарас Бульба», як героїчної музичної драми, що оповідає про трагічні сторінки національної історії, поєднаної з лірико-психологічним світом глибоких переживань головних персонажів твору.

Ця опера стала в історії української культури унікальним явищем, яке можливо умовно пов'язати з містичною природою генія М. Гоголя та самобутнього таланту М. Лисенка: «Тарас Бульба» вирішив «відродитися з попелу» саме в такому вимірі, яким він є нині, а саме — щоб при його музично-сценічній з'яві була присутня «тріада»: головний творець —

знаний Метр української музики XIX ст. і молоді талановиті композитори XX ст., безпосередній учень Л. Ревуцький і Б. Лятошинський.

Оперна спадщина Лисенка продовжує своє сценічне життя й сьогодні в різних редакціях. Він написав 11 опер, а співпрацюючи з трупами корифеїв українського театру, уклав музику ще до 10 драматичних вистав.

З останніх листів композитора дізнаємося, що він почав був працювати над балетом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архімович Л., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко. Життя і творчість. / Л. Архімович, М. Гордійчук. — К. : Мистецтво, 1963. — 352 с.
2. Булат Т. Микола Лисенко : моноарис / Т. Булат. — К. : Муз. Україна, 1973. — 106 с. — (Творчі портрети українських композиторів).
3. Булат Т. Героїко-патріотична тема в творчості М. В. Лисенка. / Т. Булат. — К. : Наук. думка, 1965. — 152 с.
4. Василенко З. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. Василенко. — К. : Наук. думка, 1972. — 188 с.
5. Дяченко В. А. Микола Віталійович Лисенко : життя і діяльність / В. А. Дяченко. — К. : Муз. Україна, 1968. — 120 с.
6. Історія української музики: В 6т. — К. : Наук. Думка, 1989. — Т.2: Друга половина XIXст. — 464 с.
7. Микола Лисенко у спогадах сучасників: [Зб. спогадів про укр. комп. й муз.-громад. діяча 1842-1912]. — К. : Муз. Україна, 1968. — 821 с.
8. Лисенко О. Н. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Н. Лисенко. — К. : Муз. Україна, 1968. — 822 с.
9. Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко; упоряд. текстів, ілюстр. матеріалу, передмова, комент., анот. імен. покаж. Р. М. Скорульської, редкол.: А. П. Лашенко (голова) та ін.; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського, МВДУК. — К. : Муз. Україна, 2004. — 680 с.
10. Микола Лисенко : бібліографія : наук.-допом. бібліогр. покажч. / упоряд.: І. О. Негрейчук, Р. М. Скорульська, М. В. Чуєва, наук. ред. В. О. Кононенко, худож. оформ. М. О. Толкач. — Х. : Фоліо, 2009. — 223 с. : портр
11. Ревуцький Д. М. Микола Лисенко. Повернення першоджерел : научно-популярна література / Д. М. Ревуцький; упорядкув. текстів, ілюстр. матеріалу, імен. покажч., вступ. ст. В. В. Кузик. — К. : Муз. Україна, 2003. — 320 с. : фото, нот.
12. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX — початку XX століття / Тамара Булат, Тарас Філенко. — Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; Київ: Майстерня книги, 2009. — 408 с
13. Товстуха Є. Микола Лисенко: Оповіді про композитора. / Є. Товстуха. — К. : Рад. письменник, 1998. — 343 с.